

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Дмитро Гордієнко

**«Від Богдана до Івана». Іван Крип'якевич.
Українська козацька держава і її творець Богдан Хмельницький /
упорядн. Іван Сварник. Львів: Априорі, 2021. 248 с.**

DOI: 10.5281/zenodo.7491845

© Д. Гордієнко, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2313-9019>

Українська історіографія ранньомодерної доби збагатилася збіркою статей одного з провідних українських дослідників тієї доби Івана Крип'якевича (1886–1967) під загальною назвою «Українська козацька держава і її творець Богдан Хмельницький». Книга покликана не лише повніше представити образ історика Івана Крип'якевича в сучасній українській історіографії, а й по-новому висвітлити добу Хмельниччини та постать гетьмана Богдана, стимулювати дальший дослідницький пошук та осмислення одного з найважливіших періодів української історії.

Насильно обірваний наприкінці 1920-х років розвиток школи Грушевського поставив українську історіографію перед пошуком власного шляху розвитку, власного оригінального обличчя в колі світової історіографії Східної Європи. Підхід Михайла Грушевського до вибору дослідницьких тем своїм учням передбачав охоплення всього хронотопу української історії. Проте найповніше вдалося охопити тематику української історії від пізнього середньовіччя (Б. Бучинський, Б. Барвінський) до модерного часу (І. Кривецький, Ю. Кміт, М. Залізник). Ключовий період в українському історичному наративі (зокрема в розумінні Грушевського) – козаччина – стала предметом дослідження для кількох учнів батька української історіографії, серед яких доба Хмельниччини припала на наукову долю Івана Крип'якевича.

Сьогодні в історії української історіографії ранньомодерної доби Крип'якевич найбільше відомий монографією «Богдан Хмельницький» (К., 1956) та археографічною збіркою «Документи Богдана Хмельницького» (К., 1961), укладеною спільно з Іваном Бутичем. Остання праця зберігає й досі свій евристичний потенціал, натомість препарована комуністами з Інституту історії АН УРСР монографія «Богдан Хмельницький» не витримала випробування часом, попри перевидання її в 1990-му році без цензурних купюр, «максимально наближено» до задуму автора. В українській історіографії образ Івана Крип'якевича як дослідника Хмельниччини залишається неповним, а інколи й спотвореним, як і образ Богдана Хмельницького, попри численні, дійсно ґрунтовні й блискучі, дослідження В. Степанкова та В. Смоля.

Державна політика в галузі суспільних та гуманітарних наук призвела до домінування в українському книжковому просторі перекладної літератури. Завдяки обмеженому завезенню російської літератури в Україну спостерігаємо збільшення перекладної польської історіографії в нашій країні. Масова поява польської історіографії робить позитивний вплив на розрив з російською/советською традицією, водночас в український дискурс уводяться чужі смисли, зокрема погляд на Хмельниччину як «домову війну». Польській історіографії, дійсно, є що запропонувати українським колегам, проте, українським дослідникам варто перейняти й польський досвід ставлення до власної наукової традиції. У Польщі перевидані й далі перевидуються базові праці польської історіографії. В Україні ж упродовж 30-ти років незалежності не вдається здійснити повне видання творів Михайла Грушевського, фінансування якого в рамках держзамовлення повністю припинено з 2019 року! У 1920-ті роки було розпочато підготовку видання повного зібрання творів Володимира Антоновича, із якого вдалося видати лише перший том. Проект так і залишається нереалізованим. Така ж доля загрожує й повному виданню творів Грушевського, що вже й казати про його школу! Проте деякі кроки в цьому напрямку робляться «ініціати-

вою низу». Так, перевидано низку праць Івана Джиджори у збірці «Економічна політика російського правительства супроти України 1710–1730 рр.» (К., 2020). Нарешті відбулось перевидання знакових праць Івана Крип'якевича, присвячених Богданові Хмельницькому – державотворцеві. Упорядником виступив відомий український історик, голова Археографічної комісії НТШ Іван Сварник, йому ж належить і передмова до видання. Цілком слушно упорядник наголошує, що це видання чи перевидання «можна вважати найвищим досягненням української історіографії в дослідженні історії Української держави козацької доби» (с. 18), як має бути почутою й думка І. Сварника, що такі перевидання є «проявом нашої поваги до науковців, які дієво причинилися до формування української модерної нації і боротьби за самостійну Україну» (с. 19), – теза, актуалізована російською агресією проти України, що триває з 2014 року!

Основний масив публікації складає цикл статей «Студії над державою Богдана Хмельницького», опублікованих упродовж 1925–1931 рр. у «Записках НТШ». На той час провідний український соціо-гуманітарний часопис перестав потрапляти в книгозбірні наддніпрянської України, тим самим залишився поза увагою значного кола українських істориків і магістрального шляху української історіографії. До цього базового блоку додана низка статей Крип'якевича, тематично догичних до історії української Держави Богдана Хмельницького. Натомість розвідка «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького», що напрямию стосується теми, не включена до видання на тій підставі, що вона була опублікована у присвяченому вченому збірнику «Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві» (Львів, 2001). Це був спецвипуск збірника Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» (вип. 8). Наукові збірники потрапляють у поле зору вузького кола фахівців, у той час як окремі книжкові видання охоплюють значно ширшу аудиторію і мають більший вплив на розвиток гуманітаристики. Таким чином видання було б не лише повнішим, а й охоплювало – «українізувало» важливий регіон – південь України, який все ще часто фігурує в історіографії як «північне Причорномор'я», а не «південна Україна».

На жаль, не подав упорядник «робочу кухню» Крип'якевича щодо дослідження доби Хмельниччини. Ці статті готувалися та публікувалися в період окупації Галичини Польщею, в історіографії та громадській думці якої на той час не дуже шанувався український гетьман. Можливо, політична ситуація міжвоєнної Галичини стала причиною того, що Крип'якевич досить не виразно окреслює західні межі Української держави Богдана Хмельницького. Візію досліджень доби Козацької революції середини XVII ст. простежено лише в планах Крип'якевича видання корпусу державних актів Богдана Хмельницького, чому мав послужити складений істориком реєстр універсалів гетьмана, що було згодом реалізовано у співпраці з Іваном Бутичем. Отже, на сьогодні опублікований «реєстр» має лише історіографічну цінність, як видається зайвим і перевидання у рецензованій збірці «неопублікованих» універсалів, позаяк вони були опубліковані у «Документах Богдана Хмельницького» (1961 р.), перевиданих у серії «Універсали українських гетьманів» (К., 1998). Отже, «неопубліковані» універсали на сьогодні є вже тричі опубліковані. Та попри все, книга є на часі і, сподіваємось, викличе інтерес у фахових істориків та всіх, хто цікавиться українською минувиною, сьогоденням та майбутттям.

Богдана Хмельницького Крип'якевич зображує вольовим політиком, що заради інтересу справи міг іти проти традиції та усталених порядків. Так, враховуючи потребу миттєвого й рішучого прийняття рішення в нестабільних умовах Козацької революції, гетьман рідко скликав загальні козацькі ради. Попри невдоволення козацьких мас, це давало гетьману можливість прийняття нагальних рішень, спираючись на старшинську раду. Однак Хмельницькому не стало державної мудрості чи часу, щоб перетворити козацьку раду в представницький орган. «Рада залишається тільки як традиційний церемоніал, потрібний до легалізації важких справ, – але не як тіло, що рішає» (с. 25), – підсумовує історик. Врешті козацька демократія звелася до олігархії, а згодом і автократії, коли «законодатну владу обіймає сам гетьман Богдан Хмельницький» (с. 28), правою рукою при якому постійно залишався генеральний писар Іван Виговський. Під кінець життя, коли Хмельницький перетворився майже на самодержця України, Крип'якевич все одно зображує його як політика-реаліста, що як homo novus вдовольнявся фактичною владою, не прагнучи легітимізувати «монархічні права». Як же тоді оцінювати матримоніальний союз з Молдовою і прагнення гетьмана передати владу синові, спершу – Тимошеві, згодом – Юрієві? На думку історика, закріпленням гетьманства в своєму роді Хмельницький прагнув запобігти ризикам, пов'язаним з системою елекцій, добре званої з польської політичної практики. Однак на заваді стали малолітство Юрія та «старшинська олігархія, котрої старий гетьман не допускав до впливів» (с. 140), все ж таки радше сила запорозької традиції.

Звертаючись до титулу Богдана Хмельницького, Крип'якевич підмічає, що послідовне вживання титулу «гетманъ зъ войскомъ запорожскимъ» без жодної залежності від когось

упродовж 1651–1654 рр. показує, що саме в 1651 році гетьман остаточно вирішив розірвати з Польщею.

Третій підрозділ Крип'якевич відводить на визначення державних кордонів Війська Запорозького часів Богдана Хмельницького. Хоча історик чітко не окреслює бачення гетьманом меж усіх українських територій, що мали перейти під гетьманський регімент, Іван Сварник доходить висновку, що Крип'якевич показує Богдана Хмельницького «поборником соборності України» (с. 13), політиком, що переслідував не власні чи станові інтереси, а інтереси держави, всього українського народу. Проте «соборний проєкт» можна побачити лише в «загальних увагах» до держави Богдана Хмельницького. Козацька Україна, затиснена у вузьких рамках, неодмінно мала прагнути до територіального розширення, у напрямку якого найлогічнішим мало бути приєднання всіх українських земель «старої Русі» «аж по Віслу».

Єдність держави досягається зокрема завдяки активній комунікації населення, що забезпечується розгалуженою сіткою транспортних магістралей. Заснування столиці в Чигирині зумовило й виникнення нового транспортного вузла – Чигирин, хоча ключовим транспортним вузлом і далі залишався Київ. Проте для Богдана Хмельницького дороги мали прикладне значення, в умовах безперервної війни основну увагу гетьман звертав на розбудову війська, що складалося з піхоти, кінноти та артилерії. Останній, що почала відігравати ключову роль, гетьман приділяв особливу увагу. Власного виробництва гармат не було, як правило вони були старими запорозькими або трофейними. Натомість гетьману вдалося налагодити власне українське виробництво пороху у великій кількості. Бездоганним було забезпечення війська, навіть у поході, продуктовими запасами. Для оборони розбудовувалася ціла мережа укріплень та замків. Хмельницькому Крип'якевич приписує й плани створення регулярного війська, а також іноземних (інтернаціональних) підрозділів (насамперед із сербів, згодом і волохів), що було на той час загальноєвропейською тенденцією і що почав утілювати в життя його наступник – Іван Виговський.

У низці статей І. Крип'якевич розкривав альтернативну осі «захід – схід» – вісь «північ – південь». Цей вектор історик подає по-різному: то як шлях з Балтійського моря в Чорне, або ж, як у «Державі Богдана Хмельницького», як вісь Москва – Київ – Константинополь, водночас із занепадом шляху на Варшаву. Думка перспективна, однак міста з їх купецтвом на сєдину XVII ст. значною мірою залишалися об'єктами політики, а не суб'єктами, у цьому можна вбачати й слабкість держави Богдана Хмельницького. Тому навряд чи купецькі каравани різко змінили напрямок своєї зовнішньоторговельної активності.

В опублікованих студіях Крип'якевич послідовно виступає як історик-державник. Хоча немає прямих документів, що свідчили б про демографічну політику Хмельницького, однак Крип'якевич, з позицій модерного розуміння держави, приписує козацькій адміністрації прагнення не допустити зменшення населення, а навпаки – збільшити його. Питання, яке й на сьогодні є гостроактуальним, навіть життєво важливим для України. Актуальним і сучасним є наголошені істориком соціальні зміни в населенні, коли «середня і дрібна власність стала пануючим типом» (с. 137), на зміну великому й магнатському землеволодінню прийшла дрібна й середня земельна власність, що й забезпечило Україні достатню опірність та живучість у надскладних зовнішніх умовах. На сьогодні ж в українській політиці спостерігаємо діаметрально протилежні процеси. З іншого боку, Крип'якевич помічає водночас силу та слабкість тогочасної Української держави в тому, що вона була козацькою, створеною козацьким станом «для оборони своїх станових інтересів» (с. 143). Основою держави стала «мало залюднена» Наддніпрянина, як осердя козаччини, що, проте, суперечить тезі історика про соборні задуми гетьмана; козацтво не виробило власної еліти, дозрілої до вирішення державних завдань, тому Хмельницькому довелося залучати до творення державного апарату стару шляхту, а «через те, що не було ніяких репрезентаційних установ, на яких населення могло б виявити свої потреби, контакт між владою й масою затрачувався, уряд замикався в собі, не старався о ніякі реформи й уліпшення державної системи» (с. 145). Однак, говорячи про формування Державного Скарбу, історик зазначає значний відхід від попередньої – польської системи, отже, принаймні фінансові реформи таки були проведені. Тут же на карб Хмельницькому Крип'якевич ставить рейдерські захоплення старшиною державних маєтностей (королівщин), приклад чому надав сам гетьман, а також намагання всіх станів увільнитися від сплати податків, наслідком чому було враження Павла Алепського, що в Україні взагалі ніхто не платить податків, відтак відбулося зростання у фінансовій системі держави посередніх податків. Не обережною, «а тільки щоб осягнути хвилевий ефект, приєднати собі московських послів», оцінює Крип'якевич пропозицію гетьмана в січні 1654 р. Москві самій збирати на себе податки з України, наслідком чого «державна лишалася з неоплаченим військом без усяких

доходів» (с. 197). Згодом питання податкового імунітету стане одним з основних у перемовинах українських гетьманів з Москвою.

Цілком виправданим і логічним є включення до збірки й статті про Український державний архів XVII ст., який на сьогодні зберігається у складі «Архіву малоросійської колегії», на жаль, за межами України. Значна частина «Архіву» зберігається в польських архівосховищах. Власне І. Крип'якевич згаданим вище виданням «Документів Богдана Хмельницького» разом з І. Бутичем започаткував практику «відродження» державного архіву Козацької України. Проект був продовжений Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України серією «Універсали українських гетьманів», видання якого, на жаль, не завершено. Отже, актуалізація питання реконструкції Державного архіву Козацької України є актуальною.

На жаль, у виданні трапляються непоодинокі прикря одруки, наприклад «напра-приклад» замість «наприклад» (с. 51), «ліроруч» – «ліворуч» (с. 65), «сааме» замість «саме», «Райчвми» – «Райчами» (с. 156), «державлені» замість «державні» (с. 168), «лелах» – «селах» (с. 187), «Асякі» – «Всякі» (с. 188) тощо, інколи такі, що не дають правильного розуміння змісту, наприклад, датування 1637 роком вступу на уряд полковника Івана Сербина (с. 155), у той час як на 1665 р. він був лише «підростаючим». Не дотримано по всьому тексту зазначене в передмові написання з малої літери національностей, наприклад маємо «Поляки» (с. 70), «Серби» (с. 151) та ін., проте цілком виправдано збереження написання «Хвастів», що повністю відповідає українській традиції, замість змосковщеного «Фастів». З якихось причин макетування пропустив у змісті такі пункти «Студій над державою Богдана Хмельницького» як VI. Суд; VII. Військо; VIII. Каталог полковників 1648–1657 рр. та IX. Держава Богдана Хмельницького (Загальні уваги).

Над добою Богдана Хмельницького Іванові Крип'якевичу довелося працювати в непростих умовах. Ні для Другої Речі Посполитої, ні для «імперії зла» постать Богдана Хмельницького не була цілком прийнятною. Для перших він залишався ворогом, творцем «потопу», другі ж намагались, і досить вдало, використати його образ для власних цілей, антиукраїнських за своєю суттю. Івана Крип'якевича від Богдана Хмельницького відділяли триста років. За той час відбулось як захоплення Богданом, так і засудження великого гетьмана в українській історіографії та народній пам'яті. Понад тридцять років незалежності українська історіографія долає нав'язані тоталітарною добою схеми та розуміння минулого. Сподіваємось, розв'язана Москвою війна проти України, що триває з 2014 року, має посприяти «декомунізації» та «дерусифікації» й української історичної науки. Тому книга «Українська козацька держава і її творець Богдан Хмельницький» є на часі, вона актуалізує цінність держави в українській історичній свідомості, повертає образ Богдана Хмельницького як державотворця та Івана Крип'якевича – як одного з чільних представників української історіографії, актуалізує ключові моменти української історії середини XVII ст. та історії української історіографії непростого XX ст.

Дата подання: 11 грудня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 16 грудня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гордієнко, Д. Рецензія : «Від Богдана до Івана» // Іван Крип'якевич. Українська козацька держава і її творець Богдан Хмельницький / Упорядн. Іван Сварник. Львів: Априорі, 2021. 248 с. *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 135–138. DOI: 10.5281/zenodo.7491845.

Цитування за стандартом APA

Gordienko, D. (2022). Retsenziia : «Vid Bohdana do Ivana» // Ivan Krypiakevych. Ukrainka kozatska derzhava i yii tvorets Bohdan Khmelnytskyi / Uporiadn. Ivan Svarnyk. Lviv: Apriori, 2021. 248 s. [Review : "From Bohdan to Ivan" // Ivan Krypyakevich. The Ukrainian Cossack state and its creator Bohdan Khmelnytskyi / Edited by. Ivan Svarnyk. Lviv: Apriori, 2021. 248 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 135–138. DOI: 10.5281/zenodo.7491845.

